

OLOSZ KATALIN

Adatok Zajzoni Rab István költői indulásához

1996 tavaszán a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratárának katalógusában keresgélve kikértem az Mss 2674 jelzetű kéziratot, amelyről a nyilván tartó lap annyit árult el, hogy naplójegyzeteket és verseket tartalmaz az 1849–1853 közötti évekből. Azt reméltem, hogy benne végre megtalálom annak az egykori negyvennyolcas tüzerfőhadnagynak a feljegyzéseit, aki után évek óta hasztalan nyomoztam.

A félvászonba kötött, kemény táblájú, 13×10 cm nagyságú, álló kis oktáv alakú kézirat se cím, se szerző nem szerepelt. A kötéstábla belső oldalán más kéz írásával „Ságh Józ.” neve olvasható, akiben a kéziratot könyvecske valamikori tulajdonosát gyaníthatjuk. Rajta kívül még egy, a jelenkorit megelőző tulajdonos azonosítójele található meg a kéziratban: az utolsó levél versőjára beütött pecsét és beírt évszám tanúsága szerint 1913-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratára vette leltárba, és minden valószínűség szerint ennek az intézménynek a könyvtárosa számozta meg a kézirat leveleinek első oldalát (rectóját) az 1-től 220-ig terjedő pecsételt számsorral. Ugyancsak tőle származhat a kartotékban feltüntetett cím és datálás (*Naplójegyzetek és versek, 1849–1853*), amelyekkel nyilvánvalóan az azonosítatlan kézirat tartalmára és keletkezési idejére utalt.

A kötet a második világháború után az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyv- és kéziratári állományának bekebelezésével került mostani tulajdonosa, a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár birtokába.

A 220 levelet (440 oldalt) tartalmazó vaskos kéziratban üresen csak a második levél versója maradt. Három ceruzarajz (a 41, 41^v és a 64^v oldalon) és néhány – az 1, 1^v, 2, 30, 35^v és 36. – levélen található bejegyzések kivételével a kötetet egyetlen kéz írta tele: az úti jegyzetek és a versek szerzője. Ugyanez a kéz eleinte számozta a levelek mindkét oldalát, de 159-nél abbahagyta. Emiatt, és hogy egyértelműek legyenek az utalások, mindig az utólagos, pecsételt számozásra fogok hivatkozni, a számjegy mellé tett ^v index azt jelöli, hogy az illető levél versőján található az idézett szöveg, rajz vagy vers.

A kéziratból nem hiányzik semmi, jóllehet két helyen is (a 43–44. és a 142–143. levél között) kitépott vagy kivágott lapok maradványa árulkodik a csonkításról. Minden bizonnyal a szerző távolította el ezeket, mert az első esetben olyan helyről hiányzik két lap, ahol az eredeti kézi számozás még tart, és a lapszámok hiánytalanul követik a természetes sorrendet. A második esetben pedig egy megkezdett vers (*Egy patak-nál*) folytatódik zavartalanul a kitépott lapok csonkját követő levélen, és az utólagos lapszámozás is zökkenőmentes.

A szerző azonosításával, kilétének felderítésével nem sokat bíbelődhetett a kézirat egykori leltározója, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa, mert ha beleolvassott

volna a szövegekbe, több helyen is szemébe ötlött volna a „Rab” név, amelyet mind az úti jegyzeteket író, mind a verselő személy magáénak vall. Az írásokból az is kiderül, hogy ez a Rab nevű egyén hétfalusi, zajzoni csángó fiatalember, aki a brassói szász gimnáziumban tanul. Az azonosítást megkönnyíthette volna a kézirat 41. levelének versóján található ceruzarajz is, amely a más kéz általi bejegyzés szerint „Érdemes költőnk Rabb”-ot ábrázolja. A Rab név különben feltűnik a kéziratnak mindjárt az első levelén: annak a más kéz által írt német szövegnek a címében (vagy megszólításában), amelyet 1850. március 8-án jegyzett be, feltehetően Rab valamelyik szász iskolatársa. A számomra olvashatatlan német szöveg, amely valószínűleg emléksorokat tartalmaz, és mint ilyen, nyitódarabja egy leendő emlékalbumnak, a kézirat datálása szempontjából fontos.

Tekintettel arra, hogy ez a német szöveg a kézirat első két levelén olvasható, és ki tépett lapoknak itt semmi nyoma nincs, egyértelműen arra következtethetünk, hogy a kézirat összes többi bejegyzése 1850. március 8-át követően került a könyvecskébe. Vagyis: a kartotékban feltüntetett intervallum kezdő évszámát tévesen jelölte meg az egykori könyvtáros, jöllehet datálása forrásául maga a kézirat szolgált. A harmadik levélen kezdődő magyar szöveg első bejegyzése ugyanis így szól: „Előgyakorlat végett utaztam először Szebenig 1849-ben October 7-től 13-ig.” Ezt a bejegyzést nyomban követi egy 1850 július–augusztusában megtett kolozsvári utazásnak rövidre fogott leírása. Mindkét utazásról múlt időben beszél a naplóíró, vagyis utólag jegyezte fel: a szebeni esetben a puszta dátumot, kolozsvári útvjáról pedig benyomásai, tapasztalatai szükségű summáját. Ezek a feljegyzések tehát nem egyidejűek az utazással, később vetette papírra szerzőjük. Mindezeket figyelembe véve a kézirat datálása helyesen 1850–1853.¹

Ami a szerző kilétét illeti, az azonosítás – mint már utaltunk rá – nem okozott különösebb gondot és fejtörést. Maga a szerző árulja el nevét, származási helyét, azt, hogy diák Brassóban, és hogy szász környezetben él. S ha mindezeket úgy tekintenénk, mint véletlen egyezéseket a csángó költő, Zajzoni Rab István (1832–1862) életrajzi adataival és nevével, a kézirat arra is nyújt támpontot, hogy szerzőjéül teljes bizonyossággal Zajzoni Rab Istvánt jelölhessük meg.²

A költő életrajzírói – kortársak és irodalomtörténészek egyaránt – megemlékeznek Zajzoninak egy korai, diákkori verséről, amelyet egyesek szerint a Cenk oldalán egy fára véselt fel bicskával, és amely úgy kezdődött, hogy „Rab a nevem, rab vagyok

¹ Itt hívom fel a figyelmet, hogy datálásának helyesbítése ellenére a kézirat keletkezési idejének intervallumát továbbra is a kéziratári katalógus szerint jelölöm. Tehát így: [Rab István], *[Naplójegyzetek és versek. 1849–1853]*; rövidítve: [Rab István], 1849–1853.

² Meg kell jegyezni, hogy Rab István, a brassói diák esetében anakronisztikusan használok a Zajzoni nevet: azt csak később, írásainak publikálása idején vette fel a költő, és írói álnévként használta valódi család- és keresztnéve helyett. Tekintettel arra, hogy az irodalomtörténet Zajzoni Rab István néven tartja számon a költőt, vagy ha nem a teljes néven, akkor Zajzoniként emlegeti, én is ezeket a névváltozatokat használok.

én”. A verset azonban egészen soha senki nem idézte, mert Zajzoni egyik kötetében sem jelent meg. Orbán Balázs ugyan úgy tudja, hogy Zajzoni Rab István *Kordalok* című kötetében közzétette ezt a versét *Rab vagyok én, Rab a nevem* címen,³ de a két év alatt három kiadást megért *Kordalok* első és bővített harmadik kiadásában nem szerepel. A második kiadás nem járt a kezemben, de igen kicsi a valószínűsége, hogy a „gaz osztrák” elűzésére buzdító vers 1859–60-ban megjelenhetett volna. Orbán Balázs nyomán Végh Mátyás is állítja a vers *Kordalok*-beli közlését,⁴ de sem ő, sem előbb említett forrása nem idézi a szöveget. Ez a vers viszont megtalálható a kézirat 99. levelének versóján – betűhű másolatban így:

*A cenken[!] egy tornácra írtam, kirándulván oda.
Decem.[ber] 28-ikán 1852.RAB a nevem, rab vagyok én,
Rabság lakik honom földén;
Mikor lész már szabad, hazám,
Egyetlenegy édesanyám?
Ne aludjál oly sokáig,
Aludtál már sok századig.
Hevüljön föl szittya véred
S százezer kar kész, ha kéred;
Összerontja rabigádot,
Elűzi a gaz osztrákot!!*

A szerző kilétével kapcsolatos esetleges kétségek eloszlatásában segítségünkre lehet a már emlegetett ceruzarajz is. Az 1851-es versek környezetében felbukkanó „Rabb”-portré nagyszakállú, bajuszos, hosszú hajú férfit ábrázol, akiben a mai szemlélő bajosan tudja felfedezni azt a tizennyolc-tizenkilenc éves diákot, aki akkoriban Zajzoni Rab István volt. És mégis, ez a portré fontos azonosító. Zajzoni idősebb iskolatársa, barátja, haláláig odaadó támogatója, Bortsa Mihály bácsfalusi lelkész, amikor 1863 márciusában Erdélyi János érdeklődő felkérésére papírra vetette Zajzonnal kapcsolatos emlékeit, beszámolt arról, hogy a gimnázium hetedik-nyolcadik osztályában járt már Zajzoni, amikor „a hétfalusi oláhos öltözetet [...] valami városi forma váltotta fel, a hosszú haj eltűnt és így megszűnt »csángó« lenni”.⁵ Igaz ugyan, hogy Bortsa megemlékezésében ezután következnek az 1848–1849-es események, de úgy gondolom, aligha várható el a megemlékezőtől, még ha nagyon közeli barátjáról ír is, hogy évnyi pontossággal

³ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. VI. kötet. Pest, 1873, 169.

⁴ VÉGH Mátyás, *Zajzoni Rab István életrajza*, Brassó, 3 (1887), 105. sz., 106. sz., 107. sz., 109. sz., 110. sz., 112. sz., 113. sz. Itt: 107. sz.

⁵ BORTSA Mihály, *Adatok Zajzoni Rab István életrajzához (1863)*, kézirat Erdélyi János hagyatékában, T. Erdélyi Ilona tulajdonában. Budapest, Erdélyi Tár. II. kötet, 20–25^v f. – Itt mondom köszönetet T. Erdélyi Ilonának, hogy lehetővé tette az Erdélyi-hagyaték Zajzonira vonatkozó anyagának áttekintését. – Lásd még a szöveg közlését: ERDÉLYI Pál, *Zajzoni Rab István életéhez*, Erdélyi Múzeum, 36 (1931), 10–12. sz., 409–420. (Benne a 412–420. lapon Pap György és Bortsa Mihály tudósítása).

számon tartsa, mikor vágatta le Zajzoni a haját és a szakállát. A lényeg az, hogy Rab István már felsőbb osztályos volt, amikor „megszűnt »csángó« lenni”. A kéziratban fellelhető portré még szülőfaluja hagyományos hajviseletével ábrázolja.

A kézirat Rabjának Zajzoni Rab Istvánnal való azonosságát támasztja alá az írás-összevetés is: a költő pár évvel későbbi, Bécsből 1857-ben írt két autográf levele – úgy tűnik – ugyanannak a kéznek az írása, mint a naplójegyzeteket és verseket leíró diáké, noha némelyik betűt másként írja a bécsi tisztviselő. Az írások általános karaktere azonban egyező.⁶

A felsorolt érvek, bizonyítékok talán elégségesek annak igazolására, hogy Zajzoni Rab István ifjúkori úti jegyzetei és versei kerültek elő a névtelen kéziratban.

Örömről azonban cseppnyi öröm is vegyül: ez a kötetnyi kézirat csak fele Zajzoni zsengeinek. Erdélyi János ugyanis úgy értesült meg nem nevezett korabeli tudósítójától, hogy Zajzoni „brassói tanulása alatt már írogatott. [...] Már ez időben két kötet kézírata volt, melyből nagy ritkán olvassa fel bizodalmas baráti körben.”⁷ A költő korai verseinek egy kötete tehát továbbra is ismeretlen számunkra, hacsak a vak véletlen szemünk elé nem hozza, úgy, mint az 1850–53 közötti évek termését felölelő kéziratot.

A lappangó kötet minden bizonnyal az 1853-at követő esztendő(k) alkotásaiból állt össze. Erre enged következtetni a megtalált kézirat szerkezete és tartalma, amely a következőket foglalja magába:

Német szöveg: 1–2. levél

Kolozsvári utazás, 1850. július 30. – augusztus 15.: 3–4. levél

Keleti utazás terve: 5. levél

„Bukuresti utazás” é. n. [1851.] augusztus 1–16.: 5^v–21. levél

„Költeményeim, zsenge próbák”, 1851.: 22–43. levél

Versek 1852-ből: 44–99. levél

Versek 1853-ból: 100–220. levél

A kézirat belső tagolódásából világosan kirajzolódik, hogy Zajzoni Rab István úti feljegyzésekkel kezdte az írást, 1850-ben még nem verselt, vagy legalábbis feljegyzésre méltónak egy versét sem találta. 1851-ben kezdi „zsenge próbáit” beírogatni a könyvecskébe, eleinte csak elvétve, gyéren, augusztustól aztán szinte naponta. Mellettük időmértékes verselést gyakorló, összefüggés nélküli verssorok, sorpárok bukkannak fel, Zajzoni barátainak (Türkösy, Nagy Imre) emlékversei Rabhoz, Barbarosa látképe ceruzarajzon, illetve a Rab-portré, óévet búcsúztató, új esztendőt köszöntő fohász, baráti társaság tagjainak megnevezése stb.

1852-től megszűnik ez a tarkaság, Rab István versein kívül semmi egyéb nem kap helyet a kötetben, ritkulnak, majd teljesen eltűnnek az időmértékes verselést gyakorló próbálkozások is, helyüket klasszikus időmértékben írt egész versek foglalják

⁶ Lásd Zajzoni Rab István levelei Pompéry Jánoshoz. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár.

⁷ ERDÉLYI JÁNOS, *Zajzoni = Uő, Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 478.

el. 1851-hez képest lényegesen több vers született ebben az esztendőben, 1853-hoz viszonyítva viszont szerénynek mondható a termés.

A kéziratnak több mint felét (100–220. levél) az 1853-ban írt versek töltik ki, annak ellenére, hogy az esztendő kétharmadának termése fért csupán bele a kötetbe. Valamikor szeptember elején írhatta be utolsó versét a könyvecskébe, mert 1853. augusztus 25-ről keltezi az utolsó versek egyikét. Valószínű, hogy az 1853-as esztendő folytatódott abban a bizonyos második kéziratot kötetben, amelyet Erdélyi János említ, és ugyancsak abba a kötetbe kerülhettek Zajzoni Rab István ifjúkori verseinek további, legértetesebb darabjai is. Más szóval úgy is fogalmazhatunk, hogy az előkerült kézirat Zajzoni Rab István zsengeinek a zsengeit foglalja magába: legkorábbi prózáját és verseit.

Maga Zajzoni sem tartotta túl sokra ezeket az írásait, mert közülük – egy verskezdő strófát nem számítva – egyet sem vett fel később kiadott versesköteteibe. Ismerve Zajzoni szigorú önkritikáját, aggodalmait a nyilvánosság elé lépést vagy akár közölt versei értékét illetően, nincsen semmi meglepő ebben. A csángó költő szigorúan megrostálta közlésre szánt verseit, és termését további rostára vetette a kor korántsem elnéző cenzúrája.

Felvetődhet a jogos kérdés: ha maga Zajzoni nagyvonalúan túllépett korai versein, az utókor mi jogon ássa elő papírsírjukból, és tárja ország-világ színe elé? Van-e, és ha van, mi a jelentősége Zajzoni Rab István zsengeinek a költő életművének megítélésében, különösen, ha születésük után közel másfél századdal kerülnek közszemlére ezek a korai írások, költői próbálkozások?

Végigolvasva az előkerült prózai szövegeket és három esztendő verstermését, meggyőződéssel és hittel állíthatjuk, hogy ez a kötetnyi kézirat sok tekintetben bizonyul igen fontos eligazítónak, pontosítónak mind a költő életútjának megismerését, mind pedig költői pályáivének a megrajzolását tekintve. Gyökeres módosításokra, az eddig ismertek cáfolatára nem ad tápot a kézirat sem egyik, sem másik vonatkozásban, de dokumentál egy sor olyan állítást, amelyek Zajzoni kortársai, barátai szájából hangzottak el, vagy pontosít olyan irodalomtörténeti megállapításokat, amelyek inkább sejtésen, mint konkrét ismereten alapultak. A kézirat előkerülése révén árnyaltabb képet lehet rajzolni Zajzoni Rab István költői indulásáról csakúgy, mint rövid élete egészének emberi-költői magatartásáról, költői fejlődésének röppályájáról, amelyről ez idáig csak a nyilvánosság elé lépés pillanatától voltak ismereteink.

Az előkerült kézirat hitelesíti Zajzoni brassói diáktársainak állítását a cenktetői tornácoszlopra írt korai verséről; az úti jegyzetek között felbukkanó útiterv pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Zajzoni Rab István kora ifjúságától készült arra, hogy Kőrösi Csoma Sándor nyomdokaiba lépve a magyarság keleti gyökereinek keresését folytatja.⁸ Az útiterv felvázolása 1850-ben, valamint a naplóban rögzített első

⁸ Zajzoni keleti útitervéről lásd bővebben OLOSZ Katalin, *Adalékok Zajzoni Rab István keleti útitervéhez = Kőrösi Csoma Sándor szellemútján*, szerk. és az előljáró sorokat írta GAZDA József, Kovászna-Csomakőrös, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 1998, 95–102.

mondata Zajzoninak – az, hogy „előgyakorlat végett” utazott először Szebenig 1849-ben, és hogy évről évre minden nyáron végrehajtott egy-egy utazást, egyre nagyobb távolságra lévő célpontot tűzve ki, azt dokumentálják, hogy az ifjú Rab István nemcsak gondolatban készült a nagy útra, de kivitelezésének gyakorlati előkészületeiről, önmaga testi-lelki edzéséről sem feledkezett meg.

Első útjának, az 1849-es szebeninek a tétje nem a távolság leküzdése volt, hanem a történelmi pillanat félelmet, bizonytalanságot, rettegést árasztó atmoszférájának a megélése ismeretlen földrajzi és társadalmi közegben. Gondoljunk el: 1849. október 7-én indult útnak, egy nappal az aradi tizenhárom tábornok kivégzése után, amikor tombolt a megtorló erőszak, amikor bujkáló honvédek után szimatolt úton-útfélen Bécs fullajtárjainak serege! És a 17 éves Rab István elmegy Szebenbe, a császári erők központját meglátogatni! Mit látott, mit tapasztalt? – nem rögzíti a napló.

Szűkszavúan foglalja össze Zajzoni következő esztendei, kolozsvári útjának benyomásait is. Rövid naplójegyzete azonban elég arra, hogy jelezze, mit lát meg, mit hall meg egy eszmélkedő fiatalember 1850 nyarán. Felfigyel például arra, hogy Udvarhelyen és környékén reménykednek az emberek, hogy „minden osztrák léptből [!] valami jót vélnek előrelátni”, mint ahogy azt sem hagyja szó nélkül, hogy Kolozsvárra érkeztek egy roppant épület előtt rendbe állított ágyúk – a „kaszármá” – látványa kínálja az első benyomást. Feljegyzésre méltónak találja, hogy rövid marosvásárhelyi látogatása, a Teleki Téka megtekintése után Kutyalváig egy zsidó születésű volt honvédtiszt az útitársa, mint ahogy nem hallgatja el Kolozsvár iskoláinak, templomainak, főterének látványától indított gondolatait sem.

Két előző útjával ellentétben, bukaresti utazásának 1851. augusztus 1–16. közötti napjairól rendes naplót vezetett.⁹ Ez az útja abban is különbözött az előzőtől, hogy nem egyedül vágott neki a külhoni utazásnak, hanem néhány brassói diáktársával, akik közül az egyik bukaresti illetőségű volt, szülei ott éltek.

Az utazó ember önkéntelenül is felfigyel minden olyan jelenségre, ami eltér a megszokottól, az otthonitól. Így van ezzel Zajzoni is. Ami viszont szembeötlő a fiatal csángó diák esetében, az az, hogy fokozott figyelemmel jegyzi meg a követésre méltó, pozitív jelenségeket: a jó utat a tömösi szoros egy szakaszán, az árubőséget és kedvező árakat Bukarest piacán, a vízművek kiválóságát, amelynek megtekintését nem mulasztotta el, csakúgy, mint a „metropolia dombján” ékeskedő érseki székesegyházét vagy a vajda palotáját. Bukaresti nézelődése közben elkísér egy csapat katonát a gyakorlótérre, ez ad alkalmat Zajzoninak a megfigyelésre, hogy a román katonák „orosz módra nagyon gyorsan tudnak bánni a fegyverrel”. Felfigyel az épülő színházra, a népkertekre, a nagyváros nyüzsgő-eleven kereskedelmi életére, de arra is, hogy lépten-nyomon hazájabelivel találkozik, különösen sok hétfalusival, akik közül többen áttelepettek

⁹ Erről a naplóról lásd bővebben OLOSZ Katalin, *Călătoria lui Zajzoni Rab István la București în vara anului 1851 = Anuarul Institutului de cercetări socio-umane „Gheorghe Șincai”, II., Târgu Mureș, Academia Română, 1999, 205–216.*

családostól, és még többen szekeresként, fuvarosként járnak a Brassó–Bukarest közötti útvonalat. Egy ilyen, dinnyét szállító brassói–hétfalusi szekérkaravánnal tért haza Rab István is, aki időközben, pénze fogytával elvált Bukarestből Giurgevóba induló társaitól. Az úti okmányainak láttamozására váró, egyedül kószáló fiatalember megkeresi a bukaresti református egyházat. Méltatlankodva jegyzi fel naplójába, hogy a magyar rektortól hiába próbált érdeklődni az ottani és a moldvai magyarokról, egyházi-vallási állapotukról, „ő mind csak a leányokról s több effélékről dadogott” egy kézdivásárhelyi születésű, volt Kossuth-huszár emigráns ifjúval. A rektor léhaságát elmarasztaló Zajzoni őszinte elismeréssel szól a hívei erkölcsi züllését keményen ostromozó öreg református lelkészről, Diményiről, kinek haza- és népszerűtetőtől áthatott prédikációja csaknem könnyekig meghatja a vándordiákokat.

Az útinapló, amellet, hogy rögzíti Zajzoni benyomásait, észrevételeit, gondolatait, amellet, hogy sokrétű, színes képet rajzol a század közepének Bukarestjéről és a havasalföldi állapotokról, amellet, hogy sok információt tartalmaz a hétfalusiak román kapcsolatairól, és remek leírást nyújt a csángó szekeresek embert-állatot próbáló Prahova-völgyi hazatéréséről, fölfedi a naplóíró kilétét is, aki, hazája határán állva, így elmélkedik: „A hely, melyen állok, szabad, a madár, mely itt jár, gondtalan, itt életem csak a természeté, de még egy lépés, s rab vagyok. Rab vagyok én, Rab a nevem, rab a szülöm, rab a nemzetem, rab a hazám, rab a nyelvem, csak egy szabad [...], a szent gondolat.”¹⁰ A cenkettői tornác oszlopára felrótt, sokat emlegetett vers alapötlete tűnik itt fel, Zajzoni prózájában, bő esztendővel megelőzve a verses megfogalmazást.

Ugyancsak a bukaresti útinaplóban írja le magáról először Zajzoni Rab István, hogy hétfalusi csángó származású, és diák a brassói német gimnáziumban. De itt fogalmazódik meg első ízben Zajzoni indulatos zsarnokgyűlölete is, amely később verseiben is megszólal. A tömösi szoroson át hazafelé tartó diák „egy sóhajt” küld a „szép oldalak” felé, hogy „fölkeresse azon szent helyt, hol elvzért a múltakban egy honfiú, s súgja meg porrá száradt vérenek, hogy él még rokon, kinek keblében dobog a bosszú”.¹¹ Zajzoni itt valószínű a tömösi szoros hős védőjére, Kis Sándorra gondolt, akiről szemmel láthatóan úgy tudta, hogy 1849 júniusában ott esett el. (Valójában sebesülten az ellenség kezébe került, és öngyilkos lett.)

Bukaresti úti jegyzetei végeztével Zajzoni Rab István felhagyott a naplóírással. Gondolatainak, érzelmeinek kifejezésére megfelelőbb formát talált: a verset. A 22. levél elejére, az 1851-es évszám után címül fel is írja: „Költeményeim, zsenge próbák”. Alatta nyomban következik első, datálatlan verse, *A csángó táncolók*, ezt követi a 23. levélen az 1851 áprilisából keltezett *A szánakozó madárka*, majd augusztus 24-i dátummal *A székel lányka*. Keltezetlen versek, verstöredékek után egy „aug. 23-án a hoszfli [hosszúfalvi] mezőn” kezdett verset ír be a 27–28. levélre (*A csángó élete*), és csak ettől

¹⁰ [Rab István], *Bukaresti utazás [Naplójegyzetek és versek. 1849–1853]*, kézirat, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Kolozsvár), Mss 2674. 21. A továbbiakban: [Rab István], 1849–1853.

¹¹ [Rab István], 1849–1853, 21^v.

kezdve áll helyre a bejegyzések természetes időrendi sorrendje. Mindez annyiból fontos számunkra, hogy a kéziratban fellelhető legelső versek még az augusztusi bukaresti út előtt születtek, de csak az útinapló után, tehát 1851 augusztusának második felében írta be Zajzoni a kötetecskebe. Ez egyértelműen azt is jelenti, hogy korai versei közül ezeket tartotta megőrzésre méltónak. Augusztus 25-től kezdve már nem számolhatunk ilyen szelekcióval; csaknem naponta jegyez be a költő újabb és újabb verseket, van olyan nap is, hogy két, sőt három vers születését regisztrálja a kézirat.

Valamilyen más szempontú válogatás jeleit azonban továbbra is nyomon követhetjük a kötetben: Zajzoni egyes verseit, de nem mindegyiket, római számmal sorszámozta. Az egyest *A csángó táncolók* kapta, és megszámozta a következő két legrégebbi versét is. Aztán számozott és a besorolásból kihagyott versek következnek elegyesen 1851-ből. A következő év termését csaknem folyamatosan számozta, el egészen a 82. levélig, hol a XXXVI-os sorszámmal, az *Igaz hívem* című verssel véget ér a megkülönböztető jelölés.

A számozást feltehetően az tette szükségessé, hogy Zajzoni eleinte naplónak és emlékkeres könyvnek szánta a kötetet, időközben azonban megváltoztatta eredeti elgondolását, és ide írta be saját verspróbálkozásait is. A kézirat lapjain 1851-ben még vegyesen fordulnak elő Zajzoni-versek és a diáktársak emléksorai, népdalszöveggént feljegyzett műköltői alkotások – folklorizálódott Kisfaludy-vers (*Szülőföldem szép határa*) és a korabeli névtelen politikai közköltészet népdalnak tekintett darabjai (*Magyar dal, Lengyel dal*)¹² –, időmértékes verselést gyakorló verssorok és ceruzarajzok. Ebben a kusza összevisszaságban igyekezett rendet teremteni az ifjú poéta azzal, hogy saját verseit többnyire megszámozta. Eljárásában érvényesülhetett valamelyes értékítélet is, mert nem kapott sorszámot kivétel nélkül valamennyi szerzeménye. Kimaradt a besorolásból a diáktársak távozásakor vagy emléklapjukba írt Zajzoni-versek egy része, úgyszintén nem számozta a verselő diák korai klasszikus időmértékben írt egy-két verspróbálkozását sem.

Ugyanezek a szempontok érvényesültek a következő év elején is. A különbség csupán annyi 1851-hez viszonyítva, hogy 1852-re Zajzoni szemmel láthatóan eldöntötte, hogy a kötetbe saját versein kívül semmi mást nem ír. Az a tény viszont, hogy egy darabig mégis folytatta a számozást, azt a feltevésünket igazolja, hogy a verselő diák továbbra is elkülönítette a megítélése szerint jobb és kevésbé sikerült alkotásait. Nem számozta 1852-ben sem az egyik diáktársa emléklapjába írt költeményét, hasonlóképpen kiugrotta a számozással a megkezdett, de be nem fejezett és utólag keresztülhúzott hőskölteményt, a *Dangot* is. Mindkettőt klasszikus időmértékes versben írta, és úgy látszik, nem volt velük megalégedve.

¹² A két utóbbiról lásd bővebben: OLOSZ Katalin, *Adatok a „Búsul a lengyel...” erdélyi előfordulásához = Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*. 3., szerk. EPERJESSY Ernő, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000, 76–92. A kötet 59–75. lapján a tanulmány lengyel fordításban is megjelent. – A tanulmányt lásd még: OLOSZ Katalin, *Víz mentére elindultam: Tudománytörténeti, népismereti írások*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 175–196.

Különben is, a kéziratban fel-feltűnő „hősmértékben” írt „szakadozott gondolatok gyakorlat végett” arról árulkodnak, hogy a költőpalántának keményen meg kellett küzdenie a klasszikus-időmértékes verselés szigorú szabályaival. S ha jól meggondoljuk, a küszködés számára nem is itt kezdődött. Zajzoni diákkori társa, Bortsa Mihály elmondja a költő brassói éveivel kapcsolatban, hogy

mint diák-inas kezd németül olvasni s 3 év alatt előhalad a hatodik tanodába, s csak itt kezdi érteni az olvasottakat s rontani a magyar nyelvet, míg a 7. és 8-ik tanodában annyira német lesz, hogy anyai magyar nyelvének fele már feledésbe ment. Ezt tapasztalta nemcsak ő, hanem mindazon magyar fiúk is, kik e pályát megfutották – és nagy szerencse, ha később önszorgalmuk által ismét megtalálhatták a magyar nyelv rendes folyásának medrét.¹³

A verselni kezdő Zajzoninak minden bizonnyal nemcsak egy hibátlan magyar disztichon megírása jelentett gondot, de magával a nyelvvel is meg kellett küzdenie. A tudományok, az irodalom, költészet nyelve számára a német volt, poétikát, retorikát is németül vagy latinul tanult. Anyanyelvét – ha nem is felejtette el – gyermekkorra nyelvjárásában ismerte. A versírás számára nyilvánvalóan kétszeres-háromszoros küzdelmet jelentett a nyelvvel, és csak a Bortsától emlegetett „önszorgalom” segíthette át a nehézségeken, valamint az a szűk körű baráti társaság, önszerveződő olvasó- és önképzőkör, amelynek tagjai összekuporgatott krajcárjaikból magyar hírlapot járattak, magyar könyveket vásároltak, és olvastak, tanultak kitartó szorgalommal. A kortársak feljegyezték Zajzoniról, hogy Vörösmarty, Kölcsey, Berzsenyi és Kis János munkái voltak „kedvenc tárgyai” tanulmányainak.¹⁴ S hogy milyen eredménnyel, milyen haszonnal forgatta e tanítómesterek kötetét, elég, ha Erdélyi Jánosnak egy jegyzetét idézzük, amelyet akkor vetett papírra, magánhasználatra, amikor Zajzoni-cikke megírására készült. Erdélyi, aki két tanulmányban is foglalkozott a szabadságharc utáni magyar költészettel, úgy vélte, hogy „mindazok közül, kik legújabbban estek figyelmem alá, egy sem bírja oly élénken magaszerűleg, senkit nem utánozva a költői nyelvet, mint Zajzoni (Rab István)”.¹⁵ Az elismerő soroknak, amelyeket Zajzoni két utolsó kötetének ismeretében jegyzett fel magának Erdélyi János, még nagyobb a súlya, ha figyelembe vesszük, honnan indult Zajzoni Rab István. Zsengéinek, korai verseinek váratlan előbukkanása ilyen szempontból is igen tanulságos lehet az irodalomtörténet számára: hogyan tör utat magának a tehetség, hogyan találja meg a maga hangját a nyelvi nehézségekkel küszködő fiatal csángó költő, akinek mindössze egy évtizednyi idő adatott tanulásra, alkotásra, kiteljesedésre, mindenre.

Zsengéit lapozva a versek hitelesítik Bortsa Mihály imént idézett sorait: Zajzoni szókincsében, költői mondatszerkesztésében, nyelvhasználatában elég sűrűn fordulnak elő németes szerkezetek, szókapcsolatok vagy olyan szavak, amelyeket minden

¹³ Idézi ERDÉLYI Pál, *i. m.*, 414.

¹⁴ ERDÉLYI JÁNOS, *i. m.*, 478.

¹⁵ ERDÉLYI JÁNOS, *i. m.*, 541.

bizonytalannal fordított magyarra, illetve német előkép miatt nem használ helyesen. Az ilyen megfogalmazásokra gondolunk, mint például: „Elnyúlék a zene hangja / A szerettem hegy alá”, „Gyászharang kong a templomon / Túl a távol falvából”, „Mily csuda ez, hogy kedvesem / Ma nem ül az ablakon?”, „Dalt emelnek föl az égbe / Tiszta erős keblekből”, „Én küldve vagyok tőlök, fiú”, „Meglátja majd a rózsafát is / Bábordiszében ülni ott”, „Merészlem kérdezni / Szívedet fölöttem”, az atyák serege „síra, mert egy lányka / Ül a föld mélyében”, a rózsafa „más keblén ül illatával”, a lantok „magosra szólanak” stb. Folytathatnánk a kiragadott példák sorolását, számuk szinte tetszés szerint növelhető. Valamennyi arról árulkodik, hogy Zajzoni költői kísérletei erős német nyelvi hatás alatt születtek meg. A németes mondat- és szó szerkezetek mellett a szóhasználat is az idegen nyelvi közeg hatásáról árulkodik lépten-nyomon; a megszólítások birtokos személyrag nélküli alakja („Barát, rajtad ugyan látszik...”, „Nem örökre, tán nem, barát / Szakad el két hű kebel”, „Atya, ő nem hordja képed”), az évszázadoknak, évezredeknek következetesen (tehát nem csak rím- vagy ritmuskényszer miatti) „százak”, „ezerek”-ként való emlegetése, jó pár jelzőnek a magyar nyelv logikájától idegen használata („Dicső hunytát egy nép / Mély szívből érzette”, „Minden magos érzelmeket / Mély panaszba kiöntve”, „De a huszár nem kergette / Többé a lány csapatot”, „Fogadd be mély lelkedbe / Szerelmemet tőlem”) az induló költő nyelvi bizonytalanságát jelzi, nem is beszélve arról, hogy a falevél helyett sorozatosan „lap”-ot emleget Zajzoni. A kéziratnak csaknem a végén találkozunk először a „levél” megnevezéssel a *Figyelmeztetés* című versben, addig ilyen verssorok ötlenek szemünkbe: „S a lapok úgy hervadoznak / Mint a szívek, sorvadoznak”, „Lapjait a zöld fáknak esdem”, „Hajnali fuvalomtól / A lapok mozganak”, „Győzten a fák lapja itt és ott hulladoz”.

A szóhasználat ez utóbbi furcsasága annál is meglepőbb, mivel aligha hihető el, hogy egy falusi fiú anyanyelvi szókincsében a falevélnek ne lett volna megnevezése. Elfelejtette volna Zajzoni a falevél magyar nevét? Nem valószínű. Sokkal inkább elképzelhető az a csaknem tudathasadásos nyelvi állapot, hogy az otthonról hozott, esetleg tájnyelvi megnevezést parasztosnak érzi, olyannak, amelynek semmi keresnivalója nincs a költészet szent csarnokában. Következésképpen a német „Blatt” szó egyik magyar megfelelőjével él. De miért a „lap” változatot fogadja el, miért nem a német szó „levél” jelentése mellett dönt? Egyetlen racionális magyarázatnak az tűnik, hogy a nyelvjárási „lapi” – falevél jelentésű – szóalakhoz a „Blatt” magyar megfelelői közül a „lap” állt legközelebb – és elbizonytalanodott nyelvérzéke nem segítette Zajzont a helyes választásban.

Szülőföldjéről hozott nyelvismeretére nem támaszkodhatott kellő biztonsággal, hiszen, amint Bortsa Mihály írta, „anyai magyar nyelvének fele már feledésbe ment”. S ha ez nem következett volna be, akkor is egy dialektusban beszélt nyelv szókincsét, eszköztárát vi(he)tte magával a fiatal Rab István, amelynek beépülése korai verseibe nem szolgált egyértelműen költői nyelvének gazdagítására és hasznára. A szülőföldjéről,

a barcasági csángókról írt verseiben megvan a létjogosultsága a tájszóhasználatnak, bizonyos fogalmak, tárgyak helyi megnevezésének már csak a couleur locale kedvéért is. Az ige- és névszóragozásban fel-feltűnő nyelvjárási sajátosságok, bizonyos hangtani jelenségek (*a*-zás, *o*-zás) azonban még ezekben is bántóan kirínak, különösen, ha enyhén finomkodó, fennkölséget sugalló szövegekörnyezetben fordulnak elő, mint alább, hol, a tetejében, még rímhívó is a nyelvjárási igealak:

De ah! Szívem, vérző szívem
Mindezt náluk nem lássa,
Mert a csángó vérben nincs tűz,
S tespedés őt elássa.

Találkozunk a kézirat verseiben a barcasági csángó nyelvjárási másikkal jellegzetes sajátosságával is: bizonyos igék múlt idejű alakjának megrövidített formájával (*ett, odavette, megvettél – evett, odavetette, megvetettél* helyett). Lehet, hogy nyelvjárási eredetű a főnevek birtokos ragozású alakjának sajátos használata is (*kínaim, csókaim, hanga – kínjaim, csókjaim, hangja* helyett), de az is elképzelhető, hogy a megingott nyelvérzék költőibbnek érzékelt a „kínaim”, „csókaim” hangalakot.

A nyelvhasználat bizonytalanságaival küszködő csángó fiatalembert egy adott ponton túl költői tanítómesterei sem támogathatták nyelvi útkeresésében. Sőt, mint ha még ők is hozzájárultak volna nyelvi zavarának a növeléséhez. Az idegen nyelvi környezetben élő Rab István önképző tanulmányainak „kedvenc tárgyai” – mint már utaltunk rá – Vörösmarty, Kölcsey, Berzsenyi és Kis János munkái voltak, különösen a két utóbbi. Kist nem számítva, a magyar költészet nagyjaitól igyekezett elsajátítani a költői nyelv és mesterség titkait. Zajzoni igazán nem vádolható azzal, hogy alacsonyra állította a mércét, hogy könnyen elérhető vagy akár meghaladható mestereket állított maga elé példaképül. Mind gondolatiságban, mind nyelvi gazdagságukat, mesterségbeli tudásukat tekintve a költészet csúcsait jelentették nemcsak a versírásához vonzó fiatal diáknak, de a magyar irodalom fejlődéstörténetében is. Ezekről a költőelődöktől kétségtelenül sokat tanulhatott, és tanult is Zajzoni Rab István; ugyanakkor azonban a nagy elődök bizonyos mértékig gáncsolták költői és nyelvi kibontakozásában, hiszen akkorra, mikor a diák Rab István kézbe veszi köteteket, valamennyiük feje fölött átviharzott már Petőfi és Arany János költői forradalma. Magyarán szólva: egy meghaladott költői magatartást, költői nyelvet és gyakorlatot választott példaképül Zajzoni, ennek aztán kettős következménye lett nemcsak poétai indulásában, de egész költői pályafutásában: a 19. század második felében, a forradalom és szabadságharc után induló költő elkerülte nemzedéke legnagyobb veszélyét, a Petőfi-epigonságot, ugyanakkor egy nyomasztóan súlyos és súlyosságában elavult költői gyakorlat és költői eszköztár szorításából kellett aztán később kiverekednie magát ahhoz, hogy önmagára találhasson, ahhoz, hogy Erdélyi János a Petőfi-epigonok költői sokadalma

közepette benne lássa meg az egyéni hangon megszólaló poétát. A kézirat versei ennek a küzdelemnek az első nekifutását, első stációját mutatják meg.

Az induló költő mintha nem is 1851-től írogatná be verseit könyvecskéjébe, hanem egy negyed vagy akár fél századdal korábban: nyelvújítás korabeli, de időközben a költői és a köznyelvből egyaránt kivészett szavakat használ (*rény* = erény, *virány* = virágzó rét, *korány* = hajnal, *műszűz* = múzsa), jellegzetesen klasszicista és romantikus lírai helyzeteket teremt, az érzések, gondolatok csakúgy, mint a szóhasználat a fennkölt-ségnek, a választékosságnak, a köznapit meghaladónak a jegyeit hordozzák. Ennek a költészetnek a kulcsszavai egyfelől a *szent*, *szűz*, *hű*, *dicső*, *szív*, *kéj*, *báj*, *gyönyör*, *derű*, *zeng*, *leng*, *ömlendez*; másfelől a *panasz*, *vihar*, *dac*, *vész*, *bilincs*, *lánc*, *vérbosszú*, *kígyótanya*, *gaz*, *vérző*, *bús*. Valamennyi a klasszicista-romantikus költészet fogalom- és eszköztárából került Zajzoni ifjúkori verseibe, jelezve ennek a költészetnek egy korábbi nyelvhasználatról és korábbi költői gyakorlattól befolyásolt, epigonjellegét. Az érzelmi – gondolati – nyelvi konzervativizmus olyannyira markánsan üt ki a versek jó nagy hányadán, hogy ha semmit nem tudnánk Zajzoni előképeiről, mestereiről, illetve ha nem ismernénk a versek szerzőjét és keletkezési idejét, akkor is a 19. század első harmadának termékeként ítélnénk meg a kéziratba összegyűjtött költemények nagy részét.

A versek nyelvi buktatói, a már említett németes szerkezetek, szókapcsolatok, kifejezések sincsenek éppen hasznára ennek a régies nyelvi modellt és költészeti eszményt követő poézisnek, amelynek bőbeszédűsége nem föltétlenül az érzelmek-gondolatok áradó bőségéből fakad. Sokkal inkább a nehézkes kifejezőmód, a körülményes költői dikció miatt válik terjengőssé, túlbeszéltté. Zajzoni akkor még amúgy sem ismerte a költői ökonómia fogalmát, a kevés szóval sokat mondás titkát, nem tud megálljt parancsolni tollának olyankor sem, amikor ráhibázik egy-egy frappáns befejezésre. A *féltő dalában* például ügyes fordulattal tereli a lírai csattanó felé a verset:

Csak hű szerelmet esküdj
Halálig hát, babám,
S legyen legboldogabb perc,
Melyben gondolsz reám.¹⁶

De nem tudja kihasználni a maga teremtette költői helyzetet, hozzáír még két, teljesen fölösleges strófát, és a vers ellaposodik. Ugyanígy jár más alkalmakkor is: túlbeszéli gondolatait, agyonmagyarázza vélt vagy valós érzelmeit.

A kéziratban megőrződött versek egy jó részénél számolnunk kell azzal, hogy Rab István nemcsak a szókinccs, költői nyelv, poétai frazeológia tekintetében bizonyult szorgalmas tanítványnak, nemcsak ritmusképleteket, strófaszervezeteket tanult költő elődeitől, de azok gondolatiság, témaválasztás tekintetében is hatottak rá, befolyásolták. A Berzsényit, Kölcseyt forgató diák költészetében nem véletlenül tűnik fel lépten-nyomon a dicső múlt és hitvány jelen szembeállítás, a régi dicsőség

¹⁶ [RAB István], 1849–1853, 144^v.

elmúlása miatti borongás; a Vörösmartyért lelkesedő Rab István sem véletlenül kezd hősköltemény írásába (amit aztán abbahagy), a „hősmértékben” fogalmazott költői episztolák, emléksorok is annak bizonyosságai, hogy a hősiességet, hazafiúi erkölcsöket, szabadságot – elődeihez hasonlóan – mindennél többre tartó diák költői indulását a magyar klasszicizmus és romantika nagyjai döntő módon befolyásolták. Tőlük tanulja el az emelkedettséget, a választékosság igényét és ennek az igénynek megfelelő költői eszközkészletet; belőlük táplálkozik hazafias érzelmeinek romantikus lobogása; a költő elődök nagy nyelvi erejű időmértékes verselése biztatja a 19. század második felére már elavult „hősmértékben” írt versek megalkotására, mestereitől lesi el korai szerelmi verseinek visszafogottságát, emelkedettségét, szinte személytelen általánosságát.

Szerelmi-udvarló verseinek ez utóbbi jellemvonása, a személytelenség, az általánosság külön is figyelmeztet arra, hogy Rab István, a diák-poéta sokkal inkább elképzelt helyzeteket, mímelte érzelmi állapotokat ír le, sokkal inkább a mestereitől eltanult költői magatartásformákat gyakorolja, mint valós élmények és érzelmek lírai megfogalmazását. Mestereitől oly messzemenően tanul, hogy átvesz például egymásra rímelő szópárokát: a Kölcsey költészetében többször előforduló *leng – reng*, *leng – zeng* Zajzoni diákkori verseiben is gyakori rímpár ragozott és ragozatlan alakban egyaránt.

Mindezek láttán újólag felmerül bennünk a kétely és a kérdés: van-e értelme annak, hogy előássuk Zajzoni Rab István korai verstermését? Van-e értelme annak, hogy e nyilvánvalóan és alapvetően epigon költői kísérletsorozatot mutogassuk az utókornak?

A válasz ismételtelen az, hogy igenis, van értelme; igenis, kell ismerni Zajzoni Rab István költői indulásának dokumentumait, mert ezek világítják meg az utat, amelyet rövid életében és még rövidebb költői pályáján befutott. Ez a korai verspróbálkozásokat magába záró kézirat – még ha benne túlnyomó többségben vannak is az utánérzésről árulkodó epigonköltészet darabjai –, elő-elővillantja a leendő költő oroszláncörmeit, bizonyosságul a latin mondásnak, hogy „poeta non fit, sed nascitur”, azaz a költő nem lesz, hanem annak születik.

Különösen igaznak bizonyul ez a mondás Zajzonnal kapcsolatban, ha pusztá játékból összevetjük zsengeit valamelyik erdélyi kollégium önképzőkörében serénykedő, hasonló életkorú diákok verstermésével. A kínos gonddal kimunkált verspróbálkozások megmutatják az önképzőkör tagjainak kétségtelen vers- és költészettani ismereteit, helyel-közzel szerzőik poétai érzékenységét is, de azt az érzelmi-gondolati ráhangoltságot, azt a ritmusérzékét, nyelvi leleményességet, amellyel a német környezetben és nyelvi nehézségekkel küszködő Zajzoni versel, nem találjuk meg, példának okáért, a marosvásárhelyi református kollégium önképzőkörének a 19. század hatvanas éveiből fennmaradt emlékkönyveiben és kéziratok diáklapjában.

Zajzoni poétának született, annak tartották már diáktársai is. Nem véletlenül írja arcképére az ismeretlen rajzoló, hogy „Érdemes költőnk Rabb” az ábrázolt személy. Mert már akkor több volt az átlagos verselő diáknál, mert már akkor megérezték

tanuló társai, hogy nem pusztán rímkovács buzgólkodik körükben, de igazi költő készülődik a felszínre törni.

Ennek a készülődésnek a jelei megmutatkoznak a kézirat verstermésében is. Tetten érhetők mindenekelőtt a verselő diák átlagosnál jóval erőteljesebb ritmikai adottságai: ritmusteremtő készségében, abban, ahogy a legkülönbözőbb ritmikai és strófaformák kötésének engedelmeskedve tud verset írni, talál megfelelő rímeket, nyelvi fordulatokat a legkülönbözőbb helyzetekben. Igaz, hogy sokszor idegenszerűek ezek a nyelvi megoldások, igaz, hogy nyelvjárási elemek keverednek a fennkölt nyelv hordozóival, igaz, hogy sok az utánérzés, a másoktól eltanult vagy átvett gondolat, lírai helyzet, költői fordulat, de mindezeket átírja a tehetségnek a lehelete, a versben való folyamatos és folyékony megszólalásnak a képessége. Való igaz az is, hogy a költői előképek hatása alól csak nehezen szabadul, eredeti kép, költői ötlet, önálló gondolat eleinte csak elvétve, ritkán fordul elő verseiben, de rendre fel-feltűnedeznek, legalább egy-egy jól sikerült versszak erejéig.

Első beírt verse, *A csángó táncolók*, nehézkes, hosszadalmas leírás, amelyet inkább néprajzi vonatkozásai, mint költői érényei miatt tarthatunk számon. Benne azonban feltűnik egy képiségében, nyelvi megformálásában hibátlan versszak, amelynek szemléletessége egyszerre varázsolja elénk a tánc és a csatatér forgatagát. A táncoló csángó legényt így rajzolja Rab:

Lobogó ingujja
Sebes fordultában
Hasítja a szellőt,
Mint zászló csatában.¹⁷

Itt a mozgalmasságot sikerült érzékeltetnie. A *Szívügyódás* egyik strófájában viszont korának dermesztő mozdulatlanságát:

Zsarnoktanya lett a hazám,
Örök éjszaka;
Mindenkinek szender szemén,
S néma ajaka.¹⁸

Jól jellemzi a verselő diák bizonytalanságát, költői eszköztárának ingadozó kezelését, hogy ugyanabban a versben (*Rózsámhoz*) tud ilyen nemes egyszerűséggel szólni:

Aranyos leányka
Te legszebb virágom,
Te szelíd bárányka,
Hajnali világom!

¹⁷ [RAB István], 1849–1853, 22^v.

¹⁸ [RAB István], 1849–1853, 127.

És leír ilyen nyakatekert versmondatot:

Merészlem kérdezni
Szívedet fölöttem:
Tudna más létezni
Közte és közöttem?¹⁹

S ha ez utóbbi strófa szélsőséges esetnek is számít, arra mindenképpen jó, hogy jelezze: az induló költő számára „a” költemény, „a” vers valami olyan ritmikus-rímes szöveget jelentett, amely a lehető legtávolabb áll a köznapi beszédől szókincsét, mondatfűzését tekintve egyaránt. A kézirat szövegeinek jó része legalábbis erről árulkodik.

Néha azonban, valamilyen friss, személyes élmény hatására megfeledkezik a fennkölttség, a választékosság követelményéről, és leír egy-egy olyan verset, amely egyszerűségével, kedves derűjével, humorával már-már József Attilát idézi. Ilyen remeklésnek találjuk a *Prédikáció a nyomdászokhoz* című, 1852-ben írt versét:

Vasárnap van, harangoznak,
S a nyomdászok mért dolgoznak?
Nem tudják, hogy Mózes szája
Megtiltotta s esküdt rája,
Hogy aki ezt általhágja,
Rongyos, foltos lesz nadrágja.

Látod-e, te nyomdászlegény,
Ezért vagy te olyan szegény;
Ezért nincsen, mivel vegyél
Kenyeret vagy mást, mit egyél.
Légy hát okos, ne dolgozzál,
Vasárnap csak imádkozzál.

Aztán olyan gazdag leszel,
Hogy minden nap csürkét eszel.²⁰

József Attila frazeológiáját, egyszerűségét előlegezi meg egy 1853-as vers kezdő strófájával is:

Aki szegény, nincs bundája,
Ki csúf, annak nincs babája;

Szegény vagyok, nincsen bundám,
Csúf is vagyok, nincsen babám.²¹

¹⁹ [RAB István], 1849–1853, 139^v, 140^v.

²⁰ [RAB István], 1849–1853, 90^v–91.

²¹ *A szegény s csúf legény* = [RAB István], 1849–1853, 214.

Maga Zajzoni is sikerültnek ítélhette e versszak hangütését, mert a kézirat valamennyi szövege közül ezt az egy strófát használta fel harmadik kötete egyik versében.²² A költemény további részét azonban nem vállalta, jóllehet az is az egyszerűsödés, a beszélt nyelv természetes szófűzése irányába mutat, megcsillantva ismét Zajzoni humorát. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az indító versszak nemes egyszerűségét nem tudta végigvinni a vers egészen, még ha a következő strófák jó költői ötletet bontanak is ki.

A vers és a körülötte egyre gyakrabban felbukkanó olyan kísérletek, amelyek egy természetesebb költői dikció és valós élmények lírai megfogalmazásának az eszményét követik, arra mutatnak, hogy Rab István, miután végigjárta a képzeletbeli klasszicista és romantikus „költészeti osztályokat”, megtanult bánni a nyelvvel, kezdte felismerni a lírai költészet kifejezési lehetőségeit és határait.

Ez utóbbi felismerésig azonban még sok tintának kellett elfolynia. A kézirat darabjai között – különösen a kötet első kétharmadában – több olyan vers fordul elő, amely epikus elemek tartóvázára épül, de sem elbeszélő, sem lírai költeménynek nem tekinthető, félresiklott, ügyetlen próbálkozás. Érdeemes viszont felfigyelni arra, hogy ezek a versek csaknem kivétel nélkül olyan témákat szólaltatnak meg, amelyek elképzelt helyzetekre, kieszt vagy átvett költői ötletekre épülnek, nem személyes élmény, nem közvetlenül átélt érzés kifejezői. Ilyen versek szólaltatják meg például a dicső múlt – törpe jelen közötti ellentét költőelődöktől átvett gondolatát (*Egy pataknál, Zavart ész*),²³ ilyen versekben próbál az ifjú Rab István harci jeleneteket megrajzolni (*Csatázás, Sasharc*)²⁴ vagy a törökországi magyar emigráció megkereséséről szőtt kusza ábrándoknak hangot adni (*Rigódal*).²⁵ A kötet vége felé eltűnnek ezek a kiagyalt helyzeteket megverselő, nyelvi-ritmikai gyarlóságokban sem szűkölködő „alkotások”; az epikus és lírai elemek keverékéből komponált versek szerzőségéről azonban egyelőre nem mond le a diák-poéta. Megpróbálkozik történetekben, térben és időben hozzá közelebb álló témák vagy talán éppen vele megtörtént események megverselésével (*Lantharc, Az intés hatása, A teológia alatt*),²⁶ sőt egy vidám elbeszélő költemény írásával (*Urdung Bandi*),²⁷ de ezek sem mondhatók igazán sikerült kísérleteknek, még ha valamivel jobbak is az előző csoport verseinél.

A kéziratban fel-feltűnő epikolírai alkotásoknak minden gyarlóságuk ellenére is megvolt/megvan azonban a maguk haszna: szemléletes bizonyosságai annak, hogy Zajzoni Rab István eredendően lírai költőnek született, epikus elemekkel átszótt verskísérletei sorozatosan megfeneklenek a verselő diák tapasztalatlanságán, a téma- és

²² *Aki szegény...* = ZAJZONI, *Börtöndalok*, Pest, Engel és Mandello tulajdona, 1861, 205.

²³ [RAB István], 1849–1853, 141^v–143, 149–153^v.

²⁴ [RAB István], 1849–1853, 34–34^v, 32^v–33.

²⁵ [RAB István], 1849–1853, 66^v–70.

²⁶ [RAB István], 1849–1853, 137^v–139, 134–135, 156–157.

²⁷ [RAB István], 1849–1853, 199–200.

a formaválasztás elhibázottságán, leginkább pedig a cseperedő költő alapvetően lírikus alkata miatt.

Hogy mennyire alkati kérdés a fiatal Rab István esetében a lírikusi magatartás, jól mutatja az a két vers (ezek közül is különösen a második), amelyeket 1853 nyarán írt akkor, amikor szász tanítói nem engedték érettségi vizsgára állni. A személyes sérelem (értsd: személyes, megélt élmény) megnyitja Rab István indulatainak zsilipjét, dühében átkozódik, fenyegetőzik, kétségbeesésében hadat üzen az egész szász nemzetnek, ugyanakkor alig ejt szót elutasítása tulajdonképpeni okáról, motiválásáról, vagyis azokról a történésekről, amelyek az adott szituációhoz vezettek. Az epikum itt nem fontos Zajzoni számára, átsiklik fölötte, elintézi annyival, hogy címül felírja: *Midőn az érettségi vizsgától letartóztatták a szász tanítók Brassóban 1853. nyárhó 16-dikán, illetve Délután, midőn társaim kijöttek,*²⁸ és ezzel szabad folyást enged lávaként felbuzgó érzelmi-indulati kitöréseinek. Az olvasó hajlik arra, hogy elhiggye: a dühös, nekikeseredett költőpalántából egy szuszra, egy tömbben szakadtak ki ezek a versek. Nincs bennük semmi kimódoltság, semmi affektáltság, kitűnő versmondatok hömpölygetik a hibátlan ritmusú stórfák hosszú során át a megélt, személyes élményből felfakadó költői mondanivalót. Itt nincs szükség az epikum támpilléreire, mint ahogy ilyen vagy olyan lírai helyzet elképzelése is fölösleges. A lírikus érzelmei, gondolatai, indulatai magától értetődő természetességgel törnek fel, és törnek maguknak utat, mozgósítva szókinccset és grammatikát, versformát és egymásnak felelő rímpárokat.

Nem a költő-inas, itt a Költő szólalt meg, és ha szikrázó indulatait – egyik későbbi lapszerkesztő szójátékával élve – túlságosan „zajzongónak” találjuk is,²⁹ nem fér kétség ahhoz, hogy magas hőfokon izzó érzelmei kifejezésére már van költői eszköztára: nyelvi leleménye, kifejező szókinccse, jó ritmusteremtő készsége.

A megélt és megszenvedett élmény hatására kipattanó két vers olyan szempontból is figyelmet érdemel, hogy rábólintanak Erdélyi János későbbi, az életmű egészével kapcsolatban megfogalmazott felismerésére, arra, hogy Zajzoni költészetének értéséhez ismerni kell azokat a konkrét, személyes élményeket, életrajzi vonatkozásokat, amelyek kiváltották nagyon sajátos, nagyon egyedi költői reakcióit. „Zajzoni költészete nem elég. Hozzá élettörténetet kellene tudni, mint Petőfiéban. Vörösmarty élete nem ad költői magyarázatot verseihez” – jegyzi fel Erdélyi János a gondolatforgácsokat készülő cikke számára,³⁰ amelyben aztán szabatosabban is megfogalmazza elgondolását: „Olvasván a korán elhunyt költő műveit – írja 1867-ben publikált Zajzoni-pályaképében – okom lett utána járni élete folyásának. Mert kötelességgé vált szememben valamely igazságos

²⁸ [RAB István], 1849–1853, 165–166, 166^v–168^v.

²⁹ PORZÓ [Ágai Adolf], *Egy ismeretlen sírról (Zajzoni (Rab) István)*, Magyarország és a Nagyvilág, 13(1867), 44. sz., 695. – Megjelent még: ÁGAI Adolf (Porzó), *Zajzoni (Rab) István = Uő, Por és hamu: Barátim s jó embereim emlékezete*, Bp., Athenaeum, 1892, 272–287.

³⁰ ERDÉLYI János, *i. m.*, 542.

okot látni költészete dúltságához, mikor erre került sor, és mély valódiságához, mikor az ihletés boldogító, csendes pillanatában dolgozhatott.³¹

Számbavéve az életrajz minden fontos momentumát (amelyek egy részéről Bacsoni Ádám székelyudvarhelyi református lelkész közvetítésével Zajzoni két közeli ismerősebarátja, Bortsa Mihály bácsfalusi és Pap György zajzoni evangélikus lelkész tájékoztatta), Erdélyi János arra a következtetésre jutott, hogy Zajzoni legtöbb költeményéhez az inspirációt a „gyűlöletből vette”, a körülmények szülte haragból, elkeseredésből – mutatis mutandis, az átélt, a megszenvedett személyes élményekből. Ilyen inspirációból született meg a kézirat két „zajzongó” verse is, amelyekben Zajzoni Rab István jellegzetes költői magatartásának, a merész, vad szókimondásnak első megmutatkozását üdvözölhetjük.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kézirat hátralévő lapjain csupa kiforrott költői alkotás sorakozik. Annyi azonban nyomon követhető az 1853-as év további termésében, hogy szaporodnak az önálló gondolatokat, egyéni érzéseket kifejező versek, és ennek megfelelően a megverselt utánérzések helyett/mellett egyre gyakrabban találkozunk a későbbi költőt sejtető verspróbálkozásokkal. A *Brassóban, az első számnál, Jégesőkor, Őszi dal, August 25. 1853, Pályám változása*³² jelzik, hogy nemcsak a diák áll pályaváltás előtt, de az ifjú poéta szemléletében is elmozdult valami az egyéni út keresése, az önállósodás irányába. Már nem a régi dicsőség elmúltán borong, hanem azon, hogy „veszve a nemzeti élet”, hogy „vér közt jajgat egész hazánk”; már nem mondák ködébe vesző ősök hóstettein csügg, hanem Kossuthra emeli poharát, a „szabadság-terjesztő”-re, akiről úgy véli, hogy

Isten fia lehet az,
Kinek szava oly igaz,
Hogy elragad ezreket,
S átváltoztat népeket.
(August 25. 1853)³³

A Batthyány-indulót húzó, osztrák katonák orra alá borsot törő hetyke diák, ha egyáltalán szóba hozza a távoli elődök hősiességét, azért teszi, hogy figyelmeztesse a fővárosból hazatért, parfümtől illatozó, kesztyűs, finomkodó barátját, hogy a hazának másfajta férfiakra van szüksége:

³¹ ERDÉLYI JÁNOS, *Zajzoni*, Magyarország, 3 (1867), 20. sz. – Ugyanaz megjelent: ERDÉLYI JÁNOS, *i. m.*, 477.

³² [RAB István], 1849–1853, 185^v–187, 194^v–195, 204–204^v, 210^v–211^v, 219–220^v.

³³ [RAB István], 1849–1853, 211.

Így szállott volt vércsatára
Hadúr fia, Etele?
A nagy bajort föld porára
Ilyen úrfi verte le?

A bizánci császárságot
Ily lány kezek mozgaták?
A megrémült nagyvilágot
Ily lelkek hódíthaták?

– fakadt ki az ifjú poéta, aki elpuhult, ruhát és lelket váltott kortársait vádolja azért, hogy „más lett úr a honunkban” (*Egy visszatért orvosbarátomhoz*).³⁴ Múlt és jelen ellentétének felidézése itt már nem felvett póz, nem eltanult költői fordulat, a való élet jelenségeivel szembesülő Rab István saját gondolatai kifejezésére sorolja az egykori fegyvertényeket; következőképpen múltidézése már nem cél, hanem eszköz véleményének az elmondására. A költő, ha nem is olyan kíméletlen, mint a szász tanítóira átkot szóró két emlegetett versében, ismét sejteni engedi a későbbi szókimondó, indulatos Zajzonit.

A kézirat utolsó verse, a *Pályám változása*³⁵ azt is megmutatja, hogy az induló költő más regiszterben is meg tud szólalni: a csendes rezignáció, a befelé forduló önvizsgálat hangján.

A vers azért is érdekes lehet számunkra, mert feltehetően ugyanannak az iskolai kudarcnak az élményéből fakadt, mint két korábbi, indulatoktól sistergő verse. Míg azonban a közvetlen élmény hatása alatt megírt versek a bajszerző szász oktatókat átkozzák, és a fenyegetőző diák vad indulatait lobogtatják, az augusztus végén – szeptember elején írt *Pályám változása* csendes számvetés élete értelmével és azzal, hogy szándékai meghiúsulnak, ha tanulmányait tovább nem folytathatja. A vers bensőséges vallomás az ifjú Rab István hazaszeretetről, nemzete iránti elkötelezettségéről, aki úgy érzi, hogy kényszerű pályaváltoztatása megakadályozza célkitűzései, szándékai megvalósításában. Már nem átkoz senkit, amiért elképzelt pályájáról le kell mondania, legfeljebb a szegénységet panaszoja, amely röghöz köti, és amelytől nem menekedhet. A bánat, a keserűség nem lázadó gondolatokat, nem vad indulatokat csíhol ki belőle, hanem csendes rezignációt. Mély bánatot, reményvesztettséget, beletörődést árasztó strófával zárul a vers és vele együtt a kéziratot kötöt is:

Haljatok ki, szent érzelmek,
Szűnjetek meg, zord türelmek,
Mert én szerencsétlen lettem,
Örök bánatra születtem.

³⁴ [RAB István], 1849–1853, 183–183^v.

³⁵ [RAB István], 1849–1853, 219–220^v.

Mintha megérezte volna az ifjú poéta rövid élete elkövetkező éveinek minden keservét, nyomorúságát! Előérzete a távolabbi jövőt illetően nem is bizonyult tévesnek, sorsa közvetlen alakulása tekintetében viszont nem vált be. A költő életrajzából tudjuk, hogy nem következett be kényszerű pályaelhagyása, folytatta tanulmányait, és 1854 júliusában sikeresen érettségizett.

A *Pályám változására* még egy vonatkozásban figyelniünk kell: Zajzoni életrajzírói közül többen is beszámolnak arról, hogy az idegen környezetben nevelkedő-eszmélkedő csángó fiúra milyen hatással voltak a nemzetét ért bíráló, csúfoló vagy gyalázó megnyilvánulások.³⁶ A versben maga Rab István vall erről:

Mint gyermek, szász tanítómat
Hallám gazolni honomat,
S ez az első szikra gyújtott,
Nagy tettekre felbuzdított.

Az életrajzi adalék hitelesíti a Zajzoni-filológia idevonatkozó állításait. Egyben arra is figyelmeztet, hogy Zajzoni Rab Istvánnak, a későbbi költőnek nemzete iránti elkötelezettsége, hazaszeretete, zsarnokgyűlölete, rajongó magyarsága személyes, megélt, korai élményekből táplálkozik: életének mostohasága, sok megpróbáltatása, csalódása csak tovább szította, hevítette benne ezeket az érzelmeket – amelyek kora ifúságától fogva benne éltek.

Ez utóbbi állítást külön is hangsúlyoznunk kell, mert Zajzoni költészetének elemzői – három megjelent kötetének ismeretében – hajlanak arra, hogy a költő a *Magyarok kürtje* megjelenésétől (1857) a *Börtöndalokig* (1861) eltelt négy esztendő alatt vált – amint Erdélyi Pál fogalmaz – „epedő és álmatag ifjúból politikai gyűlölettől áradó hazafi”-vá,

kinek átkai merészen szállottak az imádott haza ellenségei fejére. Az átalakulást, ha érezeti is, de nem magyarázza közben megjelent kötete, a *Kordalok*, mely hamarosan (két év alatt) három kiadást ért. Első lírai kötete alig több, mint az ötvenes években föltűnt többi fiatal költő kötetei voltak. Érzelmes, néha érzelgős szerelmi versek, melyeknek sem művészi, sem lelki befejezettsége nincs. Szabadon csapongnak, koruk divata szerint szerelenségbe is tévednek, magasan kezdik és formailag nem állanak helyt. Zajzoni az évek alatt termékenységgel, fegyelmezetlenséggel tűnik ki, s bár az egykorú fiatalság kedveli és becézgeti, mélyebb nyomot nem vágva halad a maga útján.³⁷

A kéziratos versek, valamint két újonnan felfedezett Zajzoni-levél ismeretében a fenti pályakép némi módosításra szorul. Kezdjük a két levéllel, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestára őriz, és itt jelennek meg első ízben. A *Pesti Napló* szerkesztőjének, Pompéry Jánosnak írt levelek közül az elsőt Bécsből,

³⁶ ERDÉLYI Pál, *i. m.*, 414–415. – ORBÁN, *i. m.*, 169.

³⁷ ERDÉLYI Pál, *i. m.*, 409.

1857. április 21-ről keltezi Zajzoni, és a *Magyarok kürtje* megjelenése körüli bonyaldalmakról számol be, arra is magyarázatot adva, hogy miért találhatta a késői olvasó álmatag, epedő, érzelmes, semmi különöset nem tartalmazó költészetnek Zajzoni első kötetének tartalmát. A levél szövege – amely egyben azt is dokumentálja, hogy Rab István továbbra is komolyan gondolt a keleti utazásra – a következő (mai helyesírással):

Tisztelt szerkesztő úr és szerkesztőségi tagok!

Fogadják ezennel munkámat, fogadják, mint első zsengeit egy küzdő ifúnak. Nem óhajtok egyebet, mint hogy munkám átolvasása után azon meggyőződést nyerjek Önök, mi szerint az, aki ezt írta, idővel jobbat is fog írni, tehát irodalmunk és nemzetiségünk érdekében áll őt támogatni annyiban, amennyiben megérdemli. Minden intést, minden útbaigazítást szívesen fogadok, mert én okulni, tanulni szeretek, és a tökéletesedés után küzdhetni erőt érzek magamban. – Ostoba előfizetési fölhívásom megtámadtatása következtében el kellett hagynom sok oly költeményt, melyekben a hazafiságot, nemzetiséget stb. tárgyaltam. Másokat kellett teremtenem, lágyabbakat, gyöngébbeket. A gyűjtemény címét is meg akartam változtatni, de a kiadó semmiképp se egyezett bele, mivel ő azt akarja, hogy a cím árulja a munkát. A *Hölgyfutár* meg fog engem támadni, jól tudom, miért is legyen szabad Greguss és Gyulai tekintetes urakat barátságosan megkérnem, hogy védjenek engemet, védjenek csak oly mértékben, amennyiben védelmezésre érdemesnek találják. – Folyó év őszhaviában jórészt el fogok indulni a Kaukázus vidékeire, hogy az őstörténelmünkre vonatkozó, itt-ott talán még föllelhető népmondákat összegyűjtsem. Elindulásomkor bátor leszek önöket személyesen fölkeresni. Mily vérző szívvel kellene akkor hazámat elhagynom, ha tudnám, hogy benne meggyalázott nevem hagyom hátra. Ne haragudjanak Önök rám, nyújtsanak Önök nékem segédkezet, mert hisz én fiatal erőmet, bármily csekély legyen is az, egyedül hazám és nemzetem javára szántam.

Tisztelettel vagyok Zajzoni (Rab István) a cs. K. belügyminiszterium könyvtárában.

Zajzoni e levél kíséretében küldte meg „első zsengeit” a *Pesti Napló* akkori szerkesztőjének, azzal a kifejezett óhajjal, hogy ismertessék, elemezzék és értékeljék kötetét. Hogy kifogja a szelet az esetleges támadások vitorlájából, szükségesnek tartotta elmondani a *Magyarok kürtje* megjelenését megelőző „megtámadtatását” és ennek sajnálatos következményeit a kötet tartalmára és eszmei-politikai tartására nézve. A Zajzonikutatás további feladata lesz annak a bizonyos „ostoba előfizetési felhívás”-nak felderítése és értelmezése; a levél szövege annyit mindenképpen sejtetni enged, hogy Rab István, valószínű, hazafias érzelmű, nemzeti elkötelezettséget sugalló költeményekre hirdethetett előfizetést, aminek az lett az azonnali következménye, hogy a cenzúra az átlagosnál is jobban felfigyelt rá, és a „hazafiságot”, „nemzetiséget” tárgyaló versei jó részét ki kellett hagynia, és menet közben írt szelídebb, de gyengébb versekkel helyettesítenie. A kötet tehát korántsem készült eredetileg olyan epedő, álmatag költő mutató kiadványnak, mint ahogy az utókor érzékelte és értékelte.

A második levél számunkra most annyiból fontos, hogy Zajzoni „vihardalaira” hirdető előfizetési felhívását küldi el ugyancsak a *Pesti Napló* szerkesztőjének, és e második

kötetben, úgy érzi, „érettebb gyümölcsöket” tud nyújtani, mint a *Magyarok kürtjében*, amelyet különben tetszéssel fogadott a közönség. Íme a rövid levél teljes szövege:

Tisztelt szerkesztő úr!

Előfizetést hirdetek vihardalaimra, egy ívet bátorkodám idecsatolni. Legyen t. szerkesztő úr annyi kegyvel és ajánlja ügyemet becses lapja újdonságai közt a közönség figyelmébe. A vihardalokban érettebb gyümölcsöket nyújtok, mint nyújték a *Magyarok kürtjében*; a közönség nagy tetszéssel fogadta az utóbbit is, úgy hogy alig van még tíz példány a kiadónál. A *Magyarok kürtje* második kiadása aprílben fog bekövetkezni. Tisztelvév Székely, Greguss és Salamon urakat, vagyok t. szerkesztő úrnak őszinte tisztelője Zajzoni.

A költő 1857. december 7-én „vihardalokra” hirdető előfizetési ívet küld Bécsből Pompéry Jánosnak, az 1859-ben megjelenő második kötete viszont *Kordalok* címen hagyja el a nyomdát. Fölöttébb gyanús, hogy ismét a cenzúra „áldásos” közreműködése folytán szelídült a cím *Kordalok*ra, és ennek megfelelően a kötet tartalma is módosításokat szenvedett – amiről aztán az irodalomtörténész már csak úgy vélekedik, hogy Zajzoni átalakulását, ha érezteti is, de nem magyarázza a második kötet.

Az irodalomtörténet-írás nyilvánvalóan a publikált versek alapján mond ítéletet a költőről, fejlődéséről, az első és az utolsó kötet hangvételének a különbözőségéből von le következtetéseket a költői pálya alakulására nézve. Különösen, ha semmi egyéb fogódzó, semmilyen életrajzi vagy más adat nem áll rendelkezésére. Az itt közölt levelek arról tanúskodnak, vagy legalábbis sejtetik, hogy Zajzoni Rab István két első kötete nem minden külső beavatkozás nélkül látott napvilágot, és az a bizonyos külső „közreműködés” nemigen szolgálta a fiatal költő gondolati-eszmei-politikai tartásának megmutatását. Az előzmények hiányos ismerete aztán nyilvánvalóan téves vagy legalábbis nem teljesen igaz következtetésekre vezet: Zajzoni esetében arra, hogy az álmatag, epedő, szertelen és fegyelmezetlen ifjú költő négy év alatt „politikai gyűlölettől áradó hazafi”-vá érik, akinek rajongó magyarsága – véli Erdélyi Pál – a rabság szenvedései között „nemcsak fokozódott, hanem epével, gyűlölettel szívódott át, s majdnem kizárólagos forrása lett a *Börtöndaloknak*”.³⁸ Következtetésének végletességét, úgy tűnik, Erdélyi Pál maga is megérezte és megsokallta, mert cikkében később magyarázatul hozzáfűzi, hogy

ehhez az átalakuláshoz lelkének más élményei, tegyük hozzá, más csalódásai is kapcsolódtak. Bármilyen szilaj lobogással élt benne a honszerelem tüze, s bármilyen sokat szenvedett is budai fogsága alatt, mégsem hihető, hogy e hatások annyira úrrá lehettek volna lelkén, ha hozzájuk egyéb is nem járul: vérmessége, mely tüzét folyton táplálta, érzékenysége, mely túlzásra ragadta, s végül életének addig tapasztalt mostohasága, mely csalódásból csalódásba vitte.³⁹

³⁸ *Uo.*, 410.

³⁹ *Uo.*

Erdélyi lelki adottságokban és az életút sok mostohaságában találja meg azokat az előzményeket, amelyek Zajzoni költészetének radikalizálódását, gyors átváltozását magyarázzák. Nem kétséges, a végeredmény felől, az utolsó kötetől visszatekintve, onnan közelítve a kérdéshez, hiteles indokokat és magyarázatot talál a pályáiv görbéjének az alakulására. Ha azonban az életmű másik vége felől, a kiindulóponttól kezdjük a vizsgálódást, méghozzá olyan kezdettől, amelyet nem befolyásolt külső kényszer, nem árnyékolt be a cenzúrázás veszélye, egészen más költői fejlődés képe bontakozik ki szemünk előtt. Ilyen vizsgálódáshoz kínál lehetőséget a Rab István korai verspróbálkozásait magába foglaló, most előkerült kézirat. A költői mesterséget tanuló-próbálgató, a nyelv ellenállásába mindegyre beleütköző, csetlő-botló diák-poéta verstermése nyilvánvalóan nem hasonlítható össze az utolsó kötet érett, kiforrott költészetével. Arra viszont alkalmas, hogy megmutassa, milyen gondolatok, érzések, indulatok törnek fel ebben a korai versanyagban, még ha fölös számban fordulnak is elő benne utánérzésből fakadó versezetek, eltanult költői pózok és magatartásformák.

De utánérzés-e az a vers, amelyet annak az építménynek az oszlopára ír fel Rab István, amelyet az osztrák és cári csapatok győzelmének hirdetőjéül emeltek a Cenktetőn? Fakadhat-e utánérzésből egy olyan vers, amelynek kigondolása és pusztá leírása is főbenjáró bűn lehetett az önkényuralom legvadabb, legsötétebb éveit nyögő Magyarországn? Hiszen 1852-t írtak akkor, azt az esztendő, amikor az osztrák önkény lecsapott a Makk-féle összeesküvés vélt vagy valós résztvevőire, és amikor Sárosi Gyula *Aranytrombitájának* olvasása is elegendő ok volt arra, hogy kollégiumi diákokat hurcoljanak meg, hónapokon át fogva tartsanak és vallassanak. És ilyen légkörben Rab István verse nyilvános helyen, a császári csapatok dicsőségét hirdető építmény oszlopán tűnik fel, és az idegen elnyomás alatt nyögő nemzetet ébresztgeti a „gaz császár” elűzésére! Nem utánérzésből, nem másoktól átvett pózként születik meg a bukaresti útinapló utolsó napjának feljegyzése sem, amelyben a határt átlépni készülő diák mélyen átérzi annak az egy lépésnek a súlyát, átkát, amelynek következtében ismét rab lesz a rab hazában.⁴⁰ Az sem utánérzés, ahogy a Kiss Sándor vére hullását idéző diák szívében „dobog a bosszú”, mint ahogy az sem tekinthető véletlennek, hogy a Bukarest felé tartó fiatalember visszapillantva a Kárpátok felé, úgy látja, hogy „szeretett hazámat irtózatos ború fődte, bércei eltűntek, borzasztó fergeteg csapott határra”.⁴¹ Nem kétséges, konkrét látvány íratja le az útinapló diákjával ezeket a sorokat, de hogy a borút „irtózatosnak” és a fergeteget „borzasztónak” emlegeti egy távoli látvány kapcsán, amely azonban szeretett hazája fölött mutatkozik, lehetlenség nem gondolni a szöveg átvitt értelmére is.

A hazaszeretet, a nemzetféltség, a zsarnokság gyűlölete Zajzoni Rab István költészetében kezdettől fogva jelen lévő, mélyen átélt érzések és gondolatok, amelyeket nem a sanyarú sors, a rabság ébreszt a költőben. Ezek az érzések, gondolatok áthatják

⁴⁰ [RAB István], 1849–1853, 21.

⁴¹ [RAB István], 1849–1853, 9.

korai verspróbálkozásait csakúgy, mint a *Börtöndalok* verseit. Különbség legfeljebb csak annyi van a kezdet és a vég költészete között, hogy az utóbbiban a költői és nyelvi eszközöket magabiztosan uraló Zajzoni képes indulatainak, érzéseinek maradéktalanabb, képszerűbb kifejezésére. A diákpóéta csetlő-botló kísérletei nem tudják még igazából megmutatni azokat a gondolatokat és mély érzéseket, amelyek szívét-elméjét feszegetik, nem talál még megfelelő költői eszközöket indulatai költői-képi kifejezésére, de ott vannak benne, kikívánkoznak belőle, és elő-előjönnek korai verseiben is a maguk nyersségében, vadságában. Az nem vitás, hogy bizonyos életrajzi mozzanatok besegítettek ezeknek az érzéseknek a kialakulásába és megizmosodásába – mindjárt az életút elején! Maga Zajzoni vall arról a szikráról, amit szász tanítója csiholt ki belőle azzal, hogy honát „gazolta”.⁴² Ez a szikra gyújtott, hamarosan lángra lobbantotta az ifjú szívében a hazafias érzelmeket: a forradalom és szabadságharc idejét a császárhoz hű, lojális szász környezetben átélő tizenhat-tizenhét éves Rab István, akinek fegyvert nyomnak a kezébe, hogy a székelyek ellen harcoljon, és aki fegyverét eldobja, mert hazaárulással felérő rettenetes tettnek tartja vérei ellen harcolni – nem költői eszközökkel, de cselekedettel vallott haza- és nemzetszeretetéről, olyan cselekedettel, amely bensejéből, meggyőződéséből fakadt.

A cselekvő hazaszeretet eszményét szívében hordó brassói diák aztán, amikor verselni kezd, természetyszerűen szólaltatja meg hazafias érzelmeit, amelyek azonban akkorra – az önkényuralom időszakának első éveiben – zsarnokgyűlölet formájában kapnak hangot, a rabság elleni lázadást szólaltatják meg, vagy a rab haza rab fiainak öntudatra ébresztését kísérelik meg.

Vesd le egyszer kínos láncod
Magyar, s ragadd ősi kardod!
Vért izzadjék csak a haza,
Míg nem szabad minden fia!

Így szól a gyermekifjú poéta *A magyar nemzethez*,⁴³ de „jámbor” csángója szájába is hasonló gondolatokat megfogalmazó strófákat ad egyik, a zsengek között is korai versében:

Uram Isten, föl az égig!
Így lesz e tán világvégig.
Te a magyart nem is szánod,
S örökre láncon kívánod.

Itt állok, mint szegény szolga,
Kinek vérfogyasztó dolga.
„Bosszút” írok minden fára,

⁴² Lásd a *Pályám változása* című vers egyik strófáját: [RAB István], 1849–1853, 220.

⁴³ [RAB István], 1849–1853, 56^v.

Ha bételnék valahára.
[-----]

Természet, sors, vagy Isten bár!
Ki nemzetemre oly véaszt tár,
Nyújts már egyszer védő kezet
A magyarnak, kit fatty vezet!!!

Ezer mennykő az egekből,
Ledörögve a legekből,
Verje szét a kígyótanyát,
Hogy tiszteljünk szabad anyát!!⁴⁴

A hazája és nemzete sorsáért aggódó diákköltő perbe száll magával a Mindenhatóval, aki – úgy érzi – tétlenül és közönyösen nézi az élet-halállal küzdő, „zsarnok bitorló vasától” legyőzött magyarokat, és akitől keményen koppanó kérdések sorában kéri számon, hogy elnézi az öldökléseket, hogy bosszúatlan eltűri „a haza szent ügyéért egykor lángoló éző számtalan honfivér” patakzását, hogy nem szánja az ínséget szenvedő anyákat, hogy egykedvűen nézi „művészet koszorúzza városaink” lángba borulását. Az Istennel perlekedő költőpalánta indulatos, számonkérő kitöréseinek az a felismerés vet véget, hogy a haza sorsának jobbítása Isten segédelmével, de csak a nemzet tiszta jellemű, erkölcsös fiainak önzetlen áldozatvállalása révén remélhető, csak elhivatottságot érző, öntudatos nemzedék vívhatja ki az óhajtott szabadságot, olyan nemzedék fia, kikbe szüleik már születésükkor beoltják a „honszerelmet, mint legdrágább/ Kincset előre, magyarra nézve”, és akiknek nevelésében

Imakönyvül szolgáljanak Kossuth
Beszédei, énekeskönyvül a
Forradalmi szabadságdalok.
Így bizton elriad egykor égen
Az istenek hatalmas parancsa,
Melyre szabadon lelkénd milliók
Szorult kebele, megszakadoz
Százazereknek rabbilincse,
S örökre megég a zsarnokság
Büntérhelt fészke.⁴⁵

A vers olvastán önkéntelenül is eszünkbe ötlük Erdélyi János egy, már korábban említett információja a „bizodalmas” baráti körben kéziratot verseiből felolvasó diákköltőről. Erdélyi minden valószínűség szerint a kezdő költő gátlásosságának, szemérmességének

⁴⁴ *Csángó sóhaj* = [RAB István], 1849–1853, 29^v–30.

⁴⁵ *Órhang* = [RAB István], 1849–1853, 85^v.

tudta be, hogy „nagy ritkán” és „bizodalmas” baráti körben következtek be ezek a felolvasások. A kézirat ismeretében azonban, és ismerve a szörnyű kort, amelyben a kézirat darabjai megszülettek, elképzelhető, hogy nem annyira a szemérmesség okán rejtőzködött az ifjú költő, mint inkább verseinek politikai tartalma miatt; zsarnokgyűlöletének néhol féktelen szókimondása inthette óvatosságra a besúgók és hitvány pribékek árulásától okkal tartó fiatalembert. A „gaz császárt” nemzetek „állatarcú rémapja”-ként aposztrofáló (*Utálatos hangok*),⁴⁶ Kossuth haddal való hazatérését váró diák (*Őszi dal*),⁴⁷ aki nemcsak látja, nemcsak érzi, de meg is fogalmazza, hogy a zsarnoki kény „rémtelen éjt terjeszt észre, erőre”, és aki azt is tudja, hogy e kény ellen szólni „szörnyű halál, vele élni keserves” (*Köncei Gyulához*),⁴⁸ kétségtelenül eljutott a felismerésig, hogy csak megbízható barátok szűk körének mutathatja meg a fejére könnyen bajt zúdítható verseket. Ha avatatlan kezekbe kerültek volna ezek a versek, sok jóra nem számíthatott volna a verselő diák, aki például az *Esti hangban* ilyen gondolatokat vet papírra:

Legyen a gyermekünk
Legelső beszéde:
„Gyűlölöm a császárt
Börtönbe ő vete,
Atyámat láncokon
Ő kínozá,
Nemzetem inségre
Mind ő hozá.

Vérbosszút esküszöm
Ezért a fejére,
S nem nyugszom, míg ki nem
Folyt neki gaz vére.
Nem tűröm, hogy rabul
Haljon anyám,
Nem tűröm, hogy láncon
Éljen atyám!”⁴⁹

Máskor meg ilyen disztichonpárban „gyakorolja” a hősmértéket:

Mint zsoldos, zsarnoknak ügyéért halni legaljasb,
Halljátok, ti fiak! Ég szava mondja így ezt.
Tűrni a honért, áldozatul elhullni javáért,
Ki így tenni tanul, az egyedül a dicső.⁵⁰

⁴⁶ [RAB István], 1849–1853, 42–42^v.

⁴⁷ [RAB István], 1849–1853, 204–204^v.

⁴⁸ [RAB István], 1849–1853, 97–98.

⁴⁹ [RAB István], 1849–1853, 159–159^v.

⁵⁰ [RAB István], 1849–1853, 180.

Diákkori hazafias verseinek talán legsikerültebb, legérettebb darabja *Köncei Gyulához* írt költői episztolája.⁵¹ A klasszikus időmértékes vers szigorú kötöttségei, hangvételének csaknem kötelező emelkedettsége megakadályozzák a heves indulati kitöréseket, a lírai helyzet pedig, amelyben megfogant a vers, ugyancsak arra kötelezi az ifjú poétát, hogy komoly, megfontolt érvekkel, az idősebb tapasztalatának birtokában, higgadt, bölcs szavakkal ébressze rá fiatalabb iskolatársát (barátját? tanítványát?) pályaválasztása elhibázottságára. A versből egészen pontosan nem derül ki, hogy a költői levél címzettje milyen pályára készült (valószínű katonának), de mindenképpen olyanra, amely a zsarnoki hatalom kiszolgálóinak, székértelőinek táborába vitte volna. Ettől óvja Rab István; az olyan „ferde” útról szeretné eltéríteni, „melyen jogtapodók túnya csoportja tolong”. Hogy meggyőzze a „honfibarátot”, hogy ráébressze választása veszélyeire és következményeire, remek képet fest a zsarnokság természetéről, mibenlétéről, a zsarnoki kényről, amely „mindig átok az embereken”: ez tiporta le „égi szabadságát a hazának, ez tart „fénydiadalt mélyen ütött sebein”, ennek „durva hatalma” rontja le a „nemzeti törvényt”, ennek „kedvenc szereit” a lánc és a roppant iga, és

Nincsen semmi előtte, mi szent s sérthetetlen igazság,
Meghódolva neki, elhal az ősi erény,
Minden kislelkűt, kit gyáva eszével elámít,
S használ pénzével terve eszközeül.

Ilyen könnyen elámítható – véli Rab István – az ifjú „honfibarát” is, ki túl fiatal és túl éretlen „a honnak mély panaszt hallni, s érezni nagy kínait”, és túl tapasztalatlan, hogy felismerje: nem a választott „béresi pályán” nyílik számára „harc erény”.

A fiatal mindenre hamar ráveheti a külfény,
S ilyen folyja körül zsarnokok udvarait

– figyelmeztet a költő, és arra biztatja fiatal barátját, hogy maradjon a könyv, a tanulás mellett:

Mert hol igazság nélkül az önkény fegyvere pusztít,
Ott a tudós észnek nyelve ha szünteti meg.
Jó Gyula, tedd le magad hát, tedd le a szolgál útról,
S képezd ki lelked a tudomány mezején.

– biztatja a fiatal Könceit a fiatal poéta 1852-ben. S hogy mennyire mély meggyőződéséből fakadt a tanács, bizonyítja az egy évvel később írt *Pályám változása*, amelyben – mint már utaltunk rá – arról vall Rab István, hogy továbbtanulásában meggátolva nem tudja véghezvinni hazáját, nemzetét szolgáló eltervezett „nagy tetteit”.

⁵¹ [RAB István], 1849–1853, 97–98.

Nem állítjuk, hogy Zajzoni Rab István ifjúkori hazafias versei csupa remeklések. Még csak azt sem, hogy a fent idézett episztola színvonalát elérik. Nem is költői értékük miatt foglalkoztunk sokukkal, hanem gondolati-érzelmi tartalmukért, annak bizonyítására, hogy Zajzoni haza- és szabadságszeretete, zsarnokgyűlölete, nemzeti elkötelezettsége nem költői fejlődése folyamán és főleg nem annak utolsó szakaszában bontakozott ki; ezek az érzések, indulatok, gondolatok mind-mind benne munkáltak kezdettől fogva, legfeljebb később tisztább lánggal égtek, mint ifjúkori szertelen lobogásában. Azt is mondhatnánk, hogy hazafias költészete eszmeiség tekintetében csaknem statikus: zsarnokgyűlöletét, nemzete iránti elkötelezettségének érzését-gondolatát, a nemzet ellenségei iránti haragját a *Börtöndalok* költője készen vitte magával költői indulása, brassói diákoskodása idejéből. Nem a megszenvedett üldöztetés, nem a börtön, a vallatások keservei érlelik „politikai gyűlölettől áradó hazafivá”. Zsengéi bizonyítják, hogy az volt Rab István már tizenkilenc-húsz éves korában is. Vagyis: nem a börtön érlelte hazafivá Zajzont, hanem hazafisága juttatta börtönbe. És a négy év alatt, ami első és harmadik kötete megjelenése között eltelt, nem annyira Rab István változott meg, mint inkább a kor szorítása enyhült valamelyest, talán lankadt a cenzúra ébersége, és megjelenhettek olyan versei, amelyekről addig hírt sem hallott a világ. Két első kötetéből – nagy valószínűséggel állíthatjuk – a cenzúra kiharcolta az összes merészebb hangvétélű verset, ami aztán oda vezetett, hogy az irodalomtörténet által megrajzolt pályakép másmilyen Zajzont mutasson, mint aki valójában volt.

Reméljük, ennek az elrajzolt pályaképnek néhány homályos pontját sikerült megvilágítanunk Zajzoni Rab István ifjúkori verseinek a segítségével, amelyeknek váratlan felbukkanása mindenekelőtt Zajzoni költői indulásának pontosabb, hitelesebb megrajzolását teszi lehetővé.

(Marosvásárhely, 1997. október)